

КОНФУЦИЙ ТАЪЛИМОТИДА ИҚТИСОДИЙ ОНГ

Худойкулов Азамат Бешимович

Иқтисодиёт ва педагогика университети Тарих ва ижтимоий
фанлар кафедраси доцент в.б.

E-mail: azamatxudoukulov@gmail.com

Бешимова Азиза Азамат қизи

Иқтисодиёт ва педагогика университети Тарих ва ижтимоий
фанлар кафедраси 2-босқич магистранти
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20536651>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 26-may 2026 yil
Ma'qullandi: 28-may 2026 yil
Nashr qilindi: 30-may 2026 yil

KEY WORDS

Конфуций, Конфуцийчилик,
иқтисодий онг, ахлоқий
қадриятлар, меҳнат,
тежамкорлик, ижтимоий
уйғунлик, давлат бошқаруви.

ABSTRACT

Ушбу мақолада қадимги Хитой мутафаккири Конфуций таълимотида иқтисодий онг масалалари ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Конфуций қарашларида жамият барқарорлиги, лавлат бошқаруви ва иқтисодий ҳаёт ўзаро узвий боғлиқлиги асослаб берилади. Мақолала мутафаккирнинг ҳалол меҳнат, тежамкорлик, адолатли бошқарув, халқ фаровонлиги ва ижтимоий уйғунлик ҳақидаги қарашлари иқтисодий онгнинг муҳим таркибий қисмлари сифатида кўриб чиқилади. Тадқиқот давомида тарихий мантиқий, қиёсий таҳлил ва тизимли ёндашув методларидан фойдаланилди. Натижада Конфуций таълимотида иқтисодий онгнинг асосий тамойиллари ахлоқий қадриятлар билан чамбарчас боғлиқ экани аниқланди. Мақола жамият тараққиётида иқтисодий маданият ва ахлоқий қадриятларнинг ўзаро алоқасини тушунишда муҳим назарий аҳамиятга эга.

Шарқ фалсафаси тарихида конфуцийчилик муҳим ижтимоий-ахлоқий таълимотлардан бири ҳисобланади. Унинг асосчиси Конфуций жамиятни бошқариш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ижтимоий тартибни таъминлашга қаратилган ғояларни илгари сурган. Конфуций қарашларида иқтисодий ҳаёт ҳам ахлоқий тамойиллар билан узвий боғланган бўлиб, бу ғоялар иқтисодий онгнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

“Халқ фаровонлигини ошириш ва иқтисодий ривожланиш давлат сиёсатининг энг устивор йўналишидир” [1.С.45]. Дарҳақиқат, Конфуцийчилик фалсафий ғоя сифатида майдонга келган. Унинг асосчиси Конфуций (Кун Цзи) мил. ав. 551 йилда туғилиб, мил. ав. 479 йилда вафот этган.

Конфуций отасидан эрта ажраб, онаси қўлида тарбияланади. Онаси ҳам кўп ўтмай дунёдан ўтади. Конфуций илм таҳсилани олиб, 19 ёшида уйланади. Биринчи марта у омборчи вазифасига ишга тайинланади. У бир неча йиллар давомида турли подшоҳлар

қўл остида ишлагандан кейин ёшларга таълим беришга киришади. Янги устознинг онг ҳақидаги фикрлари, чуқур маъноли сўзлари мамлакат бўйлаб кенг тарқалади. Шундан сўнг Конфуций ҳузурига мамлакатнинг турли минтақаларидан илмга чанқоқ ёшлар оқиб кела бошлайдилар. У илм истаб келувчиларга ҳеч қачон рад жавобини бермас эди. Конфуцийнинг 3000 га яқин шогирдлари, 72 энг кўзга кўринган издошлари орасида мамлакатнинг обрўли хонадонларидан бўлган кишилар билан бир қаторда камбағал, оддий кишилар ҳам бўлган. Конфуций мактаби қадимги Хитойда аста-секин катта таъсир доирасига эга бўлиб борди. Унинг кўплаб шогирдлари Қадимги Хитой подшоҳликларида эътиборли мансабларни эгалладилар. Конфуций ёшлар тарбиячиси ва устози сифатида кенг шухрат қозониб, илк Хитой маърифатпарвари номига сазовор бўлган бўлса, у томонидан таклиф қилинган ислоҳотларнинг амалга оширилишида бунинг акси бўлди.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи. “Конфуцийлик таълими қадимги Хитой фалсафасининг муҳим йўналишларидан бири бўлиб, унинг асосий ғоялари “Lunyu” (Сухбатлар ва мулоҳазалар) асарида жамланган”[2, 34-бет]. Тадқиқотчилар конфуцийчиликни кўпроқ ахлоқий-сиёсий тизим сифатида талқин қилган бўлсалар-да, унда иқтисодий онг ва иқтисодий маданиятга оид ғоялар ҳам муҳим ўрин тутди.

Гарчи Конфуций подшоҳлар хизматида бўлган пайтларида ўзининг иш фаолиятида баъзи ислоҳотларни амалга оширишга ҳаракат қилган бўлса-да, аммо унинг кўпчилик таклифлари амалдорлар ва ҳукмдорлар томонидан қўллаб-қувватланмади. Конфуцийнинг асосий эътиборини тортган нарса ўз замонасининг камчиликлари ва айбу нуқсонлари эди. Оддий халқнинг ночорлиги, амалдорларнинг золимлиги, ҳукмдорлар ўртасидаги ўзаро зиддиятлар, қадимги маънавий анъана ва кадриятлардан узоқлашиш – буларнинг ҳаммаси Конфуцийнинг кескин танқидий қарашлари юзага келишига туртки бўлди. У мавжуд муаммони ҳал қилишда янгича қарашларга таяниш лозимлигини англаб етди. Бироқ у ўз фикрларининг жамоатчилик томонидан қабул қилиниши учун ҳамма эътироф қилган обрўга эга бўлиши керак эди. Конфуций худди ана шу обрўни узоқ ўтмишнинг ярим афсонавий образларидан топди. Конфуций вафотидан бир неча аср ўтгач, унинг таълимоти халқ ҳаётининг ажралмас бир қисмига айланди.

Конфуций таълимоти. Конфуций комил инсон (цзюнь-цзи) ҳақидаги ғояни яратди. Цзюнь-цзи, яъни юксак маънавиятли инсон икки асосий хусусиятга эга бўлиши керак: инсонийлик ва масъулият (аждодлар олдидаги қарз)ни ҳис қилиш. Комил инсон, энг аввало, ишончли ва фидоий бўлиши лозим. У бунинг учун тинимсиз, ўзини аямасдан ўз ишончи, ҳукмдори, ўз отаси ва ўзидан катта барчага бирдай хизмат қилиши ва доимо камолот сари интилиши зарур.

Конфуций фикрича оламдаги барча мавжудот сингари инсоннинг тақдири ҳам самовий қудратга боғлиқ. Шунинг учун одамларнинг олийжаноблиги ёки тубанлиги, олий ёки паст табақага мансублигини ўзгартириб бўлмайди.

Бинобарин, подшоҳ - подшоҳлигича, фуқаро - фуқаролигича, ота - оталигича, фарзанд - фарзандлигича қолиши керак. Бундай ғоя, кўрамизки, мавжуд тузумни сақлаб қолишни назарда тутар эди. Шу билан бирга, Конфуций идеал, олий инсон, асл, мард киши концепциясини ишлаб чиққан. Бу концепцияга кўра, одамлар ижтимоий келиб чиқиши ёки жамиятдаги мавқеи орқали эмас, балки одамийлик, адолатгўйлик,

ҳақгўйлик, самимият, фарзандлик иззат-хурмати каби юксак маънавий фазилатларга эришиш туфайли юксак камолотга етишуви мумкин.

Тадқиқот методологияси. Мазкур тадқиқотда қуйидаги методлардан фойдаланилди:

- тарихий-маданий таҳлил;
- қиёсий-фалсафий таҳлил;
- тизимли ёндошув.

Бу методлар ёрдамида Конфуций таълимотида иқтисодий онгинг мазмуни ва унинг жамият тараққиётидаги ўрни таҳлил қилинди. Конфуцийчиликда ижтимоий-ахлоқий масала алоҳида ўрин эгаллайди. Шу маънода Конфуций таълимотини инсон хатти-ҳаракати ҳаёти меъёрлари ҳақидаги таълимот дейиши ҳам мумкин эди. Инсонлар ўртасидаги ҳаёт тарзи анъанавий беш муносабатдан иборатлиги қайд этилган:

- давлат бошлиғи билан амалдорлар ўртасидаги муносабат;
- ота-оналар билан фарзандлар ўртасидаги муносабат;
- эр билан хотин ўртасидаги муносабат;
- катта ва кичик ака-укалар ўртасидаги муносабат;
- дўст-биродарлар ўртасидаги муносабат.

Бу таълимотда шундай қадриятлар ҳам борки, улар катта аҳамиятга эга. Бунга мисол :

Ўғил ота-онаси олдида қуйидаги бешта вазифани бажариш шарт эди:

1. Ҳар доим ота-онани тўла ҳурмат қилиш;
2. Уларга энг суюкли таомни келтириш;
3. Улар бетоб бўлиб қолганларида чуқур қайғуриш;
4. Улар вафот этганларида юрак-юракдан ачиниш;
5. Улар хотирасига тантанали равишда қурбонликлар қилиш.

Конфуцийчиликнинг илк кўринишида ахлоқ масаласи биринчи ўринга қўйилган, диний эътиқод эса иккинчи даражали саналган. Диний масалалар, ақидаларга конфуцийчилик анча совуққон муносабатда бўлган, баъзи ўринларда уларни инкор қилган. Конфуций ўз вақтида Қадимги Хитойда кенг тарқалган руҳларга эътиқод масаласига шубҳали муносабатда бўлган. «Луньюй» (Конфуцийнинг фалсафий фикрлари ва суҳбатлари мажмуаси, конфуцийчиликнинг асосий манбаси)да келтирилишича, Конфуций ғайритабиий нарсалар ва руҳлар тўғрисида гапиришни ёқтирмаган. Шунингдек, у тақдир, инсон умри, ўлим ҳақида сўз юритишдан қочган. Ундан: «Ўлим нима?» – деб сўраганларида, у: «Биз тириклик нима эканлигини билмаймиз-у, ўлим нима эканлигини қаердан била олар эдик» деб жавоб берган. Бироқ қадимдан давом этиб келаётган диний қадриятлар, урф-одатларга Конфуций ҳурмат билан муносабатда бўлган.

Конфуцийнинг яна бир таълимоти – «Сяо» бўлиб, у инсон ўз ота-онасига муносиб бўлиши ҳақидаги ғояни ўзида мужассам қилган. Конфуций фикрича, инсон учун Сяодан муҳимроқ нарса йўқ. У: «Сяо ва Ди (уканинг акага, кичикларнинг катталарга ҳурмати) инсонийликнинг асосидир» деган. Сяонинг асосий маъноси нима, фарзандлик хизмати қандай бўлиши керак, деган саволга Конфуций шундай жавоб берган: «Ақлли ва ота-онангни боқишга яроқли бўлишингдир. Чунончи, одамлар уйларида итлар ва отларини

ҳам боқадилар-ку? Агар ота-оналарига ортиқ эҳтиром кўрсатмасалар, ҳайвонларни боқишларидан нима фарқи қолади?».

Сяо таълимотининг «Ли қонунлари»га кўра, фарзанд ота-она ҳаётлик чоғида мутлақо уларнинг ихтиёридадир. То улар дунёдан ўтгунича ўзига-ўзи эгалик қилишга ҳақли эмас. Агар ота-она вафот этса, фарзанд қандай иш билан машғул бўлишидан қатъи назар, барча ишни ташлаб уч йил аза тутиши шарт. Конфуцийчиликнинг Сяо таълимоти асрлар мобайнида Хитой маданияти, ахлоқий меъёрларига катта таъсир ўтказиб келди.

Конфуцийчилик Хитойда оила масалаларига ҳал қилувчи таъсир ўтказди. Конфуцийчилик таълимотига кўра, оила никоҳдан, ёшларнинг келишуви билан бошланмайди. Балки оила эҳтиёжлари учун никоҳ амалга оширилади. Конфуцийчилар урф-одатларига кўра, авлодлар ўз аجدодлари руҳи олдида қилишлари керак бўлган барча маросимларни ўз ўрнида, мунтазам равишда бажаришлари лозим. Хитойда илк Чжоу ва Инь даврларида ўтганлар руҳлари тириклар учун мадад бўлиши керак деб эътиқод қилинса, Конфуций таълимоти бунинг аксини, яъни тириклар ўтганлар олдида қарздордирлар, деган ғояни илгари сурди. Конфуций ўзидан олдин жамиятда мавжуд бўлган ўтганлар руҳлари ҳақидаги ақидаларни тамоман ўзгартириб юборди. Модомики, тирикларнинг асосий вазифаси ўтганларни рози қилиш, уларга хизмат қилиш экан, бутун оила мана шу асосий ғояга хизмат қилувчи бир жиҳозни ташкил қилади. Мана шунинг учун ҳам ҳар бир оила бошлиқлари ўз аجدодлари олдидаги қарзларини адо этишлари учун оила наслини давом эттиришлари керак.

Конфуций фикрича, дунёдан бефарзанд ўтиш ва ўзидан насл қолдирмаслик нафақат шу инсоннинг ёки шу хонадоннинг, балки бутун жамиятнинг фожиасидир.

Таҳлил ва натижалар. Конфуций иқтисодий онгни ахлоқий қадриятлар билан боғлайди. У бойлик орттиришни инкор этмайди, аммо уни ҳалоллик ва адолат асосида амалга ошириш зарурлигини таъкидлайди: “Бойлик ва мартабага интилиш табиийдир, аммо улар ҳалол йўл билан қўлга киритилмаса, улардан воз кечиш керак” [2, 32-бет]. Бу фикр иқтисодий фаолиятда ахлоқий меъёрлар устивор эканлигини кўрсатади.

Конфуцийчиликнинг ёйилиши секин кечди. Конфуцийнинг ўзи эса замондошлари томонидан тан олинмай вафот этди. Унинг шогирдларига ҳам осон бўлмади. Гарчи конфуцийчилар ўз таълимотларини қадимги Чжоу ақидаларига боғлиқ урф-одатлар, маросимлар, ахлоқий меъёрлар асосига қурган бўлсалар-да, улар мазкур ақидалар орасида ўз муносабатлари, қолаверса, ҳар бир масала юзасидан ўз хулосаларини ҳам бериб баён қилар эдилар. Мана шу нарса конфуцийчиликнинг муваффақиятга эришишига сабаб бўлди. Бундан ташқари унинг муваффақиятига сабаб бўлган омиллардан яна бири конфуцийчиларнинг ўзлари фойдаланган қадимги китоблар, шеърлар, рисоаларни йиғиб ўқувчиларига ўргатганликларидир. Бу ишнинг асосий қисми Конфуцийнинг ўзи томонидан бажарилган эди. У турли подшоҳликларда мавжуд бўлган уч мингдан ортиқ қадимий қўшиқлар, ёзувларни жамлаб, уларни қайта таҳрир қилган эди. Конфуций ва унинг шогирдлари томонидан таҳрир қилинган асарлар кейинчалик конфуцийчиликнинг асосий манбаларига айланди.

Шунингдек, у давлатнинг иқтисодий сиёсатига алоҳида эътибор қаратди: “Агар халқ бой бўлса, давлат мустаҳкам бўлади; агар халқ камбағал бўлса, бошқарув издан чиқади” [3, 45-бет]. бу ерда иқтисодий барқарорлик давлат бошқарувининг асоси сифатида талқин қилинади.

Мил. ав. IV – III асрларга келиб Конфуций таълимоти анча кенг тарқалди ва катта таъсир доирасига эга бўлди. Хань сулоласи даврига келиб (мил. ав. III – II асрлар) конфуцийчилик давлат мафкураси даражасига кўтарилди. Хань подшоҳлари Конфуций таълимотларини тўлиқ қабул қилмаган бўлсалар-да, унинг кучини, жамиятда эгаллаб улгурган мавқеини эътироф қилган ҳолда ундан давлат бошқарувида фойдаландилар.

Конфуций ижтимоий тенглик ва муъёрий тақсимот масаласини ҳам илгари суради: “Ҳаддан ташқари бойлик кибрни, ҳаддан ташқари қашшоқлик эса норозиликни туғдиради”[4, 51-бет]. Мазкур ғоя жамиятда мувозанат зарурлигини англатади.

Меҳнат масаласида эса у қуйидагичафикр билдиради: “Инсон ўз бурчини ситқидилдан бажарса, жамиятда тартиб ва фаравонлик қарор топади”[5, 60-бет]. Натижада, Конфуций таълимотида иқтисодий онг қуйидаги жиҳатлар билан тафсифланади:

- ахлоқийликка асосланган иқтисодий фаолият
- ижтимоий масъулият устиворлиги
- давлатнинг адолатли иқтисодий сиёсати
- меҳнат ва тартибнинг муҳимлиги

Хулоса ва таклифлар

Хулоса қилиб айтганда, Конфуций таълимотида иқтисодий онг – бу фақат моддий яратиш эмас, балки ахлоқийлик, адолат ва ижтимоий уйғунликни таъминлаш воситасидир.

Таклифлар:

1. Конфуций ғояларини замонавий иқтисодий таълим тизимида интеграция қилиш.
2. Иқтисодий сиёсатда ахлоқий мезонларга кўпроқ эътибор қаратиш.
- Ёшлар онгида ижтимоий масъулият ва ҳалоллик тамойилларини шакллантириш.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Ш. Мирзиёев. Янги Ўзбекистон, Тошкент, 2021, 45-бет.
2. Confucius. The Analects. Beijing: Foreign Languages Press, 2006.
3. Confucius. The Analects. Beijing: Foreign Languages Press, 2006.
4. Fung Yu-Ian. A History of Chinese Philosophy. Princeton University Press, 1952.
5. Yao Xinzhong. An Introduction to Confucianism. Cambridge University Press, 2000.